

УДК 94(44)''17/18'':322
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2025.04.920>

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ «ДОБИ РЕВОЛЮЦІЙ» У КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ ПРОТИ КОМУНІТАРИЗМУ

Зоя БАРАН

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9685-3953>

кандидатка історичних наук, доцентка,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра світової історії модерного часу,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: zoja_baran@ukr.net

Богдана СИПКО

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3136-9340>

кандидатка історичних наук, доцентка,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра світової історії модерного часу,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: bogdanasytko@gmail.com

Вивчення релігійної політики Франції є однією з ключових тем світової історіографії. Метою статті є на основі праць французьких просвітителів, конституційних актів 1791—1875 рр., напрацювань сучасної історіографії цілісно проаналізувати релігійну політику Франції 1789—1871 рр. крізь призму боротьби проти комунітаризму. Встановлено, що під впливом ідей французьких просвітителів Вольтера та Ж.-Ж. Руссо революціонери розглядали християнство як релігію, що послаблювала зв'язки індивіда з суспільством. Тому спочатку намагалися «приспосувати» християнство до нових суспільних і політичних реалій (націоналізація церковного майна, світські присяги духовенства тощо). Досліджувана тема має як суспільно-політичну, так і наукову актуальність. У роботі використовуються загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також спеціально-наукові порівняльно-історичний та хронологічний методи. Авторки дотримуються принципу історизму.

Ключові слова: «доба Революцій», комунітаризм, Конституція, лаїцизм, Наполеон, Просвітництво, релігійна політика, Франція.

Zoya BARAN

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9685-3953>

Candidate of History, Associate Professor,
Ivan Franko National University of Lviv,
Department of World Modern History,
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: zoja_baran@ukr.net

Bogdana SYPKO

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3136-9340>

Candidate of History, Associate Professor,
The Ivan Franko National University of Lviv,
Department of World Modern History,
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: bogdanasytko@gmail.com

RELIGIOUS POLICY OF FRANCE DURING AGE OF REVOLUTIONS IN THE CONTEXT OF THE FIGHT AGAINST COMMUNITARIANISM

Introduction. The term *communautarisme* entered in French socio-political discourse at the turn of the XX—XXI centuries, and is explained as a socio-political project that seeks to subject members of a specific group to norms that are considered inherent to this community, that is, to control the thoughts, beliefs, and behavior of everyone who belongs to this group.

Problem Statement. Despite the fact that communitarianism is a neologism, we believe that the religious policy of France during the Revolution's era (1789—1871) was determined precisely by the desire to overcome the imaginary religious communitarianism.

Purpose is on the basis of the works of enlighteners, constitutional acts, as well as the achievements of modern historiography, to analyze how the French authorities tried to deprive it of the signs of communitarianism.

Methods. The general scientific methods of analysis and synthesis, as well as special scientific comparative-historical and chronological methods are used in the work. The authors adhere to the principle of historicism.

Results. Under the influence of the ideas of Voltaire and Rousseau, the revolutionaries viewed Christianity as a religion that weakened the ties of the individual with society, because it created a community whose interests were supposedly placed above the needs of the French people and were under foreign influence. Therefore, at first they tried to «adapt» Christianity and in the conditions of strengthening of anti-French coalitions, Christians were accused of a lack of patriotism and were created new cults — of Reason, which later was transformed into the cult of the Supreme Being. Since the population did not accept these experiments, Thermidorians returned to the «normalization» of Christianity. The Concordat of 1801 consolidated the main achievement of the revolutionaries — the Catholic religion ceased to be the state religion and at the same time got rid of foreign influences. The following constitutional acts took into account these realities.

Conclusion. The fight against communitarianism, de facto initiated at the end of the XVIII century, later resulted in the concept of secularism in religious policy, and in assimilation in immigration policy.

Keywords: age of Revolutions, communitarianism, Constitution, Napoleon, Enlightenment, religious politics, secularism, France.

Вступ. Постановка проблеми. Термін «комунітаризм» (франц. *communautarisme*) на зламі ХХ—ХХІ ст. увійшов у французький громадсько-політичний дискурс, і вже 2004 р. визначений у популярному тлумачному словнику *Le Robert* як тенденція надавати перевагу особливостям спільнот (етнічних, релігійних, культурних, соціальних) у рамках більшого соціального цілого [1]. Дослідник П'єр-Андре Та'єф дав ще влучніше означення цьому явищу: «соціо-політичний проєкт, який прагне підкорити членів визначеної групи нормам, які вважаються притаманними цій спільноті (франц. *communauté*. — З. Б., Б. С.), тобто контролювати думки, вірування та поведінку усіх, хто належить до неї» [2]. Вже 2005 р. випуск престижного наукового журналу *Les Cahiers du CEVIPOF* (Зошити Інституту Сьянс По) було повністю присвячено проблемам комунітаризму [3]. Лінгвіст Алі Мостфа з Ліонського університету звернув увагу на те, що негативна конотація терміну «комунітаризм» є французькою специфікою. На думку французів, комунітаризм ніс загрозу, бо протиставлявся індивідуалізму. Тому основне завдання держави/уряду — звільнити індивіда від зобов'язань перед спільнотою, які не давали йому реалізувати свою автономію й індивідуальну ідентичність [4, с. 18—20].

Попри те, що термін «комунітаризм» є неологізмом, а офіційна боротьба проти нього стала однією з підвалин французької внутрішньої політики щойно на початку ХХІ ст. [5, с. 122], вважаємо, що релігійна політика Франції «доби Революцій»¹ визначалася саме прагненням подолати уявний релігійний комунітаризм, що й буде доведено у пропонованій статті. Адже явища існують задовго до того, як вигадують терміни на їх окреслення.

Тема має як наукову (релігійну політику розглядаємо в новому ракурсі), так і суспільно-політичну

(на початку ХХІ ст. розпочався процес інституціоналізації лаїцизму у Франції, що посилює інтерес громадськості до результатів релігійних і секулярних студій) *актуальність*.

Аналіз останніх публікацій. Історіографія релігійної політики Франції є дуже широкою, і оскільки ключовим для нас буде аналіз джерел, ми вирішили зосередитися лише на низці підставових праць. Ще 1892 р. історик Альфонс Оляр опублікував ґрунтовне дослідження «Культ Розуму та культ Верховної істоти (1793—1794)» [6], у якому, серед іншого, спробував простежити вплив ідей просвітників на релігійні експерименти радикальних революціонерів якобінців (2 червня 1793 — 27 липня 1794). На початку ХХІ ст. українською мовою були перекладені дві знакові для нашого дослідження статті — Клода Лянґлуа «Політика і релігія у Франції ХІХ століття» [7] та Філіпа Бутрі «Дехристиянізація доби Французької революції та рехристиянізація Франції у ХІХ столітті» [8]. Зазначені статті написані на високому методологічному рівні із залученням багатого фактографічного матеріалу, але вони протиставляють релігійну політику кінця ХVІІІ ст. підходам ХІХ ст. На нашу ж думку, коректніше буде говорити про пошук нових механізмів задля досягнення єдиної мети — формування французького громадянства, якого ніщо не мало відволікати від служіння державі/суспільству/нації. Важливою для нас стала й фундаментальна колективна монографія французьких дослідників «Чорна книга Французької революції» [9], зокрема розділи П'єра Шоню про секуляризацію церковного майна, Жана де Вігері про релігійні переслідування та Міхаєля Бар Цві про політику щодо євреїв, а також вміщені наприкінці книги уривки з протоколів засідань Національного Конвенту, які стосувалися репресій щодо релігії.

Метою пропонованої статті є на основі праць французьких просвітників, текстів конституційних актів, а також напрацювань сучасної історіографії, проаналізувати, як французька влада у різні періоди доби Революцій намагалася пристосувати релігію до своїх ідеалів, тобто фактично позбавити її ознак комунітаризму.

Основна частина. Французькі просвітники значну увагу приділяли питанням релігії. Так, Вольтер (Франсуа-Марі Аруе, 1694—1778) вважав, що релігія необхідна суспільству, як певний стримуючий

¹ 1989 р. побачила світ праця французького історика Франсуа Фюре «Революція: від Тюрго до Жюльє Феррі (1770—1880)», в якій він запропонував оригінальний підхід т. зв. «тяглого» трактування Французької революції. Циклічне повторення революційних подій у 1789—1871 рр. схиляє нас до думки про виправданість використання терміну «доба Революцій» у контексті французької історії цього періоду. Див.: Vovelle M. François Furet. La Révolution, de Turgot à Jules Ferry (1770—1880). Annales historiques de la Révolution française. 1990. № 279. Р. 99—102.

фактор. Однак, у жодному випадку не можна допускати переходу релігії у стадію фанатизму. Вольтер вважав фанатиків ще небезпечнішими за атеїстів: *«Я завжди помічав, що можна вилікувати атеїста, але забобонну людину ніколи не можна вилікувати повністю. Атеїст — це розумна людина, яка помиляється, але яка мислить сама. Забобонна людина — це грубий дурень, який завжди має лише позичені в інших людей думки [...]». Так, друзі мої, атеїзм і фанатизм — це два полюси смуту та жаху»* [10, с. 166]. У його «Трактаті про толерантність» (1763 р.) є цікавий для нас розділ XVIII «Єдині випадки, коли нетолерантність є правом людини», рядками з якого в подальшому французькі революціонери виправдовуватимуть переслідування за релігійним мотивом: *«потрібно, щоби люди перестали бути фанатиками для того, аби заслужити на толерантність»* [11, с. 183]. Тобто, згідно з логікою Ф.-М. Аруе, релігійні фанатики, а до таких якобінці відноситимуть християн і іудеїв, не заслуговували на толерантність, доки не відмовляться від своїх переконань. На думку А. Оляра, саме праці Вольтера стали ідеологічною основою «очищення» традиційних релігій, яке практикувалося наприкінці XVIII ст. [6, с. 3].

Ми не заперечуємо значення ідей Вольтера у цьому контексті, але вважаємо, що погляди Жана-Жака Руссо (1712—1778) мали далекосяжніші наслідки. Найзнаковішою стала праця «Про суспільну угоду, або принципи політичного права» (1762). У Руссо було дуже специфічне розуміння свободи, яку він сприймав не лише, як найвищу цінність, а й такою, що визначає людину, як представника свого виду: *«відмовлятися від своєї свободи — все одно, що відмовлятися від себе як людини, від прав людської природи і навіть від її обов'язків»* [12, с. 16]. Тобто, свобода — це ознака людини, її основне право і водночас обов'язок. З огляду на це, на думку Руссо, людина не мала права відмовитися від свободи, та якби таке сталося, суспільство мало змусити індивіда до покорі: *«хто б не відмовився підкорятися загальній волі, він повинен бути примушеним до покорі усім тілом; це означає лише те, що його примусять бути вільним. Бо саме ця умова, підпорядковуючи кожного громадянина батьківщині, убезпечує його від особистої залежності»* [12, с. 26]. Тобто, отримуємо своєрідний пара-

докс — примус до свободи. Також з цього уривку бачимо, що в моделі Руссо є громадяни і батьківщина, між ними не повинно бути ніяких посередників.

Найінформативнішим для даної статті є розділ VIII «Про громадянську релігію». Ж.-Ж. Руссо виділив три різновиди релігії: людини, громадянина і т.зв. «третій, чудернацький» тип. Перша, не маючи храмів, вівтарів, ритуалів, обмежуючись суто внутрішнім культом і вічними моральними обов'язками, на думку Руссо, була справжнім теїзмом [12, с. 157]. Друга — діяла в окремо взятій країні, давала її громадянам змогу мати власних богів, небесних заступників і хранителів, але права людини вона поширювала лише на ті місцевості, де стояли її вівтарі. Врешті, *«третій, найбільш чудернацький різновид релігії, який надаючи людям два законодавства, двох провідників, дві батьківщини, покладає на них суперечливі обов'язки і заважає їм бути побожними віруючими і громадянами [...] Їх можна назвати релігіями священника, від них походить певний різновид змішаного і непридатного для суспільства права»* [12, с. 158]. Християнство Руссо відносив до третього типу. Таким чином, християнство звинувачували не лише в іноземних впливах, а й у тому, що воно провокує внутрішні суперечності серед громадян і відділяє їх від суспільства: *«усе те, що порушує суспільну єдність, нічого не варте, нічого не варті усі ті інституції, які протиставляють людину самій собі»* [12, с. 158]. Тобто, християнство буцімто послаблювало людину, перетворювало її на раба, заперечувало ключовий концепт Руссо — свободу: *«християнство проповідує лише рабство і залежність. Його дух надто сприятливий для тиранії, щоб вона повсякчас не використовувала цієї обставини»* [12, с. 162].

Тому Ж.-Ж. Руссо пропонував вихід — формування нової релігії: *«для держави надзвичайно важливо, щоб кожен громадянин сповідував якусь релігію, яка б навчала його любити свої обов'язки»* [12, с. 163]. А ми пам'ятаємо, що ключовий обов'язок — це свобода. Якою мала бути ця релігія? Вона повинна відповідати таким вимогам: *«догмати громадянської релігії повинні бути простими, нечисленними, недвозначно сформульованими, а також позбавлені роз'яснень і коментарів. Існування могутнього, мислячого, добродійного божества, яке усе провидить і усім наділяє, прийдешине життя,*

блаженство праведних, покарання тих, хто чинить зло, святість суспільної угоди і законів — такими є позитивні догмати» [12, с. 164]. Як бачимо, Руссо підготував ґрунт не лише для появи культу Верховної істоти 1794 р., а й цивільної присяги духовенства 1790 р.

1789 р. розпочалася Французька революція. 26 серпня 1789 р. була прийнята «Декларація прав людини та громадянина», стаття 10 якої проголошувала, що «ніхто не може бути потурбований через свої переконання, навіть релігійні, якщо їх маніфестація не порушує громадський порядок, встановлений законом» [13]. Тобто, гарантувалася релігійна свобода, але ієрархічно вона стояла нижче громадянської свободи. Французи могли вільно сповідувати свою релігію лише, якщо це не суперечило встановленому Революцією порядку.

Закономірно, що такий постулат не міг сподобатися духовенству, а на початковому етапі Революції Церква була ще потужною силою, тому її необхідно було поступово послабити. Цей процес розпочав єпископ Перигорійський — Шарль-Моріс Талейран (1754—1838), який 10 жовтня 1789 р. під претекстом того, що держава знаходиться у складній ситуації, запропонував націоналізувати церковне майно [9, с. 9]. Відзначимо, що в подальшому революційна влада використовуватиме щодо духовенства принцип «поділяй і володарюй» — невигідні для Церкви речі пропонуватимуться самим кліром. Однак, одразу націоналізувати церковне майно з юридичної точки зору було не просто, оскільки була проголошена недоторканість приватної власності. Тому Талейран висунув тезу, що недоторканою є лише індивідуальна власність, розпорядником іншої є нація. Врешті, 2 листопада 1789 р. з четвертої спроби майно Церкви було передано нації (568 голосів — «за», 346 — «проти») [9, с. 10].

Також 1789 р. було скасовано десятину, яка становила більшість прибутків священників. Позбавивши духовенство фінансів, держава ставила його у залежність від себе і водночас починала позбавляти його ознак комунітаризму. Як наголошував депутат Ле Шапельє (1754—1794), якщо клір володітиме фінансами, то становитиме в нації окрему групу зі своїми правилами [9, с. 214]. Ці ж тенденції були щодо всіх релігійних груп. Так, 23 грудня 1789 р. під час засідання Національних зборів Жюль Клермон-Тоннер

(1749—1830) заявив: «Треба відмовити євреям у всьому як нації, але надати євреям усе, як індивідам. Потрібно, щоби вони не утворили окремої групи у складі держави, а стали індивідуальними громадянами» [9, с. 403]. Тобто, у подальшому боротьба проти комунітаризму, яку тоді ще не окреслювали цим терміном, виліється у секуляризм/лаїцизм у релігійній політиці й асиміляцію в імміграційній.

Оскільки між громадянином і державою не мала стояти жодна закрита група, не дивно, що наступним кроком 13 лютого 1790 р. став декрет про заборону урочистих релігійних присяг, а також скасування усіх релігійних орденів. 12 липня депутати проголосували, а 24 серпня король Людовік XVI (1774—1793) підписав т. зв. «Цивільну конституцію духовенства». Цей документ означав появу Нової Церкви у Франції, яка мала ще більше підпорядкуватися державі: як і інші адміністратори (тобто вже не лише служителі культу, а й держави), єпископи та кюре мали обиратися народом Франції. 26 листопада 1790 р. згідно з Декретом про присягу Національних установчих зборів, єпископи і кюре під страхом позбутися своїх посад мали присягнути на вірність «нації, закону та королю, і Конституції, прийнятій Національними зборами та санкціонованій королем» [9, с. 215]. Після присяги духовенство отримувало від світської влади т. зв. «грамоти священнослужителя».

Ці тенденції були закріплені у першій Конституції 3 вересня 1791 р. [14]. Вже в Преамбулі було підкреслено, що «закон більше не визнає ні релігійних обітниць, ні інших зобов'язань, які би суперечили природним правам або Конституції». При тому, що пункт 3 розділу I гарантував свободу кожної людини висловлювати, писати, друкувати та публікувати свої думки без перевірки цих творів перед їх публікацією, а також практикувати релігійний культ до якого вона належить. Чи була тут суперечність? На думку революціонерів, — ні. У них було специфічне руссоїстське розуміння свободи — ототожнення себе з нацією, а тому ніщо, включно з релігією, не могло цьому суперечити. «Релігійна свобода» могла існувати лише в чітких рамках громадянського законодавства.

Оскільки всі єпископи окрім чотирьох, а також половина священників відмовилися складати цивільну присягу, посилювалися репресії (але до 1793 р. йшлося насамперед про заборону служіння та ви-

гнання з Франції). Непокірне духовенство називали «непатріотичним», «зрадниками», «зміями», «монстрами», «служителями сатани» [9, с. 217]. Нагадаємо, що, за логікою Руссо, хто не приймав громадянських порядків, заслуговував на вигнання або смерть. Що ж стосується толерантності просвітників і революціонерів, то вона не застосовувалася до «нетолерантних» «фанатиків», якими були проголошені непокірні священники та єпископи. Бачимо реалізацію поєднання ідей Руссо та Вольтера. Щоби ще більше послабити католицьке духовенство, як групу/спільноту, влада почала схиляти їх до відмови від celibату й укладення шлюбів. У 1791—1792 рр. зареєстровано низку шлюбів священників, зокрема єпископа Робера-Тома Лінде: тоді ці рішення були добровільними. Проте в першій половині 1793 р. 20 тис. кюре, які відмовилися одружитися, вже були змушені відмовитися від служіння [9, с. 218].

Прихід до влади якобінців 2 червня 1793 р. перевів релігійну політику у сферу терору й експериментів. За підрахунками Жана де Вігері, до 8 тис. осіб було страчено через релігійні мотиви. Зокрема, історик наводить приклад 60-річної пані Бозак, яку стратили на гільйотині через те, що вона приймала вдома сина-священника, який відмовився скласти цивільну присягу й одружитися і потай служив меси [9, с. 213]. З осені 1793 до весни 1795 р. тривала жорстка боротьба проти традиційних релігій — закривалися всі храми, священників переслідували. Ф. Бутрі виділяє прояви «негативної» та «позитивної» дехристиянізації. До першої історик відносить закриття релігійних установ, продаж каплиць, монастирів і храмів, руйнацію та переплавлення реліквій, статуй, літургійного і церковного устаткування, вимогу повернення державі «грамот священнослужителя», добровільне чи примусове зречення служителів культу, спонукання до шлюбу колишніх кюре, вислання, арешт, депортацію або страту священників. До другої — запровадження нового революційного календаря, нових культів (Розуму, згодом Верховної істоти), появу нової етики та світських форм святості (республіканський катехізис, громадянські літургії, революційні свята, культ мучеників Революції) [8, с. 215].

Провісником переходу від «нормування» християнства до формування нового культу можна вважати Конституцію від 24 червня 1793 р. Її тексту ще передувала Декларація прав людини та громадяни-

на, але релігійна свобода побіжно згадувалася лише в 122 статті: *«Конституція гарантує всім французам рівність, свободу, безпеку, власність, вільне відправлення культів, загальну освіту, соціальну допомогу, свободу друку, право петицій, право об'єднуватися у громадські організації, користуватися усіма Правами людини»* [15]. Тобто свобода культу розглядалася лише у комплексі інших громадянських свобод. Але оплата працівників культу ще зберігалася і навіть була підтверджена декретом від 27 червня 1793 р. [6, с. 19].

Ф. Бутрі слушно відзначає, що якобінці намагалися створити видимість, що дехристиянізація, яка проходила у рамках боротьби проти комунітаризму, відбувалася на місцевому рівні, а її ініціаторами були представники духовенства. Так, декрет від 16 брюмера II року Республіки (6 листопада 1793 р.) визнавав за комунами право відмовлятися від культу, і вже 23 листопада в Парижі було закрито всі культові установи [8, с. 213]. Посилення антиклерикалізму відбувалося в умовах найбільшої зовнішньої загрози Франції (осінь 1793 р.), у невдачах потрібно було знайти винного, а також запропонувати ідею, яка би ще більше консолідувала французів.

Для усвідомлення того, як впроваджувалися нові культу, необхідно проаналізувати протокол засідання Національного Конвенту від 7 листопада 1793 р. Священників, які були готові зректися свого сану, запросили виступити перед народними обранцями. Процедура самозречення була покликана легалізувати подальші дії революціонерів. Так, у своєму виступі кюре Паран «зізнався» у тому, що *«я священник, значить шарлатан. Досі добровільно я обдурював, бо мене теж обдурили. Але більше я не хочу бути шарлатаном [...] Є лише природня релігія, все інше — казки Синьої Бороди»* [9, с. 832—833]. Але перевершили всіх демарші двох єпископів: паризького Жана-Батіста Гобеля (1727—1794) й Евре — Робер-Тома Лінде (1743—1823). Єпископ Паризький прибув із вікаріями та попросив його вислухати. На його думку, в Республіці невдовзі запанує єдиний культ — свободи, рівності, вселенської правди, який стане універсальним. А тому він, який народився плебеєм, і якого підняла Революція, вважає, що вірно їй служив, оскільки *«користувався своїм становищем, щоби збільшувати любов народу до свобо-*

ди та рівності. А тепер, коли близький тріумф справжньої свободи, відмовляюся від католицького культу на користь національного культу свободи та рівності. Мої вікарії приєднуються до мене» [9, с. 834]. Єпископ Евре був ще радикальнішим: «священники, які відмовляться від шарлатанства, послухаються голосу розуму. Я ніколи не був шарлатаном, я погодився стати єпископом лише тому, що були важкі часи, і я вірив, що так можна врятувати батьківщину. Тепер зрікаюся своєї посади конституційного єпископа Евре» [9, с. 835]. Відзначимо, що Р.-Т. Лінде справді й раніше демонстрував підкреслено вірність Революції: ще 1792 р. він добровільно одружився, а згодом голосував за страту короля у 1793 р.

Тодішній президент Національного конвенту П'єр-Антуан Лялуа (1749—1846) радісно відзначив, що комуна Парижа першою проголосила тріумф Розуму. А речник санкюлотів, прокурор Парижа П'єр-Гаспар Шомет (1763—1794) проголосив, що «день, коли Розум відновить своє правління, заслуговує почесне місце у блискучій епосі Французької революції. Я подаю петицію, щоби Конвент зобов'язав Комітет громадянської освіти виділити у новому календарі місце дню Розуму». Цю пропозицію депутати зустріли оплесками [9, с. 834].

Так запровадили культ Розуму, який був урочисто проголошений 10 листопада 1793 р. у Соборі Паризької Богоматері. Мадемуазель Маяр, танцівниця Опери, одягнена у кольори французького прапора (біле плаття, синій плащ, червоний ковпак) уособлювала Розум. Літургія полягала у співі Гімну свободи Госсєка та Шеньє:

«Зійди, о Свободо дочко Природи!
Народ відновив свою безсмертну владу.
На плинних руїнах давнього обману
Їхні руки зводять твій вівтар» [9, с. 219].

30 листопада 1793 р. з'явилася офіційна інструкція про необхідність антирелігійної пропаганди, яка обіцяла, що «невдовзі хмари фанатизму зникнуть перед сонцем Розуму», а для цього треба забезпечити заборону будь-кому «проповідувати або писати, щоби поширювати культ чи релігійну думку, якою би вона не була, під страхом бути затриманим, як ворог республіканської конституції та бути переданим революційному трибуналу» [9, с. 838—840].

Однак, культ Розуму виявився надто філософським і складним не лише для мешканців провінції, а й революційніших парижан. Плебсу більше подобалося переслідувати традиційні релігії, ніж захоплюватися новою. Цим вирішив скористатися лідер якобінців Максиміліан Робесп'єр (1758—1794), відштовхуючись від двох мотивів — релігійного (адепт спрощеного культу в дусі Руссо) та політичного (культ Верховної істоти подавався як патріотичніший) [6, с. 360]. Новий культ був ще менш матеріалістичним, його основою стало визнання безсмертя людської душі. 7 травня 1794 р. після звіту Робесп'єра, Конвент прийняв декрет про культ Верховної істоти та розпорядився, щоби на фронтонах всіх французьких храмів вигравіювали напис: «Французький народ визнає існування Верховної істоти та безсмертя людської душі» [9, с. 220]. Така доля чекала не лише колишні костели, а й протестантські храми та синагоги. Перше святкування культу відбулося 8 червня 1794 р.

Однак, після падіння Максиміліана Робесп'єра у липні 1794 р. культ Верховної істоти відійшов у минуле, залишаючи про себе згадки лише на фронтонах храмів, Республіка повернулася до політики нормування християнства. За словами Ф. Бутрі, з осені 1794 р. відбулося «перше відокремлення Церкви від Держави», оскільки ні центральна влада, ні комуни не виділяли кошти на будь-які культу [8, с. 215]. Тобто, якобінці фінансували свої релігійні експерименти, термідоріанці (1794—1795), а згодом і Директорія (1795—1799) відмовилися від цієї схеми на користь відокремлення.

У цьому контексті показова Конституція від 5 фруктідора III року Республіки (22 серпня 1795 р.) [16]. Їй передувала уже «Декларація прав і обов'язків» (підкреслено. — З. Б., Б. С.) людини та громадянина». У статтях 17—18 розділу «Права» чітко прописано, що суверенітет належить лише загалу громадян, а жодна група/спільнота/зібрання громадян не може ним володіти. Тобто, бачимо чітке заперечення комунітаризму. У статті 5 «Обов'язків» зустрічаємо специфічне трактування релігії на службі державі: «жодна людина не є доброю, якщо щиро та релігійно не дотримується законів» [16]. У тексті самої Конституції стаття 301 відзначає, що буде встановлено національні свята, щоби підтримувати братерство між громадянами та прив'язати їх до Конститу-

ції, батьківщини та законів. Стаття 352 підтверджує, що закон не визнає ні релігійної присяги, ні жодного іншого зобов'язання, суперечного природнім правам людини. А стаття 354 є своєрідним підсумком: *«нікому не може бути перешкоджено сповідувати, відповідно до законів, культ, який він обрав. Ніхто не може бути примушений жертвувати на культ. Республіка не фінансує жодного культу»* [16]. Таким чином, традиційні релігії отримували легальний статус у Республіці, але лише за умови дотримання їх адептами громадянського законодавства та за відсутності фінансування з боку держави.

Жан де Вігері влучно відзначає, що якщо 1793—1794 рр. дехристиянізація була справою рук насамперед патріотів, то після 1795 р. вона набуває більш адміністративного характеру. Наприклад, у 1798 р. міністр внутрішніх справ Ніколя-Франсуа де Нефшато (1797, 1798—1799) вимагав, щоби йому передали протоколи проведення національних свят у всіх комунах на території Республіки [9, с. 219]. Зауважимо, що саме з другої половини 1790-х рр. питання культу у Франції були передані у відання Міністерства внутрішніх справ, і за винятком періодів існування окремого Міністерства культів (1804—1814, 1824—1912) воно за них відповідатиме.

На момент приходу до влади у Франції у 1799 р. Наполеона Бонапарта (перший консул у 1799—1804) релігійна політика Республіки була спрямована на формування секулярного культу. Це була релігія нації, закону та свободи. На початках перший консул нічого не змінював — у Конституції 22 фрімера VIII року Республіки (13 грудня 1799 р.) немає жодного слова про релігію [17], як і в Конституції 16 термідора X року (4 серпня 1802 р.) [18]. Однак, у другому випадку відсутність згадок про релігію пояснюється тим, що 1801 р. було укладено Конкордат, який розв'язав найбільш дражливі питання.

Як слушно зауважив Клод Лянглау, для того, щоби підписаний 17 липня 1801 р. Конкордат вступив у дію, необхідно було виконати три умови: *по-перше*, ревізувати спадщину, пов'язану з Револуцією (Католицька Церква мусіла змиритися з усіма нововведеннями), *по-друге*, вибрати правильних людей для реалізації запланованої політики, і, *по-третє*, домогтися його затвердження Законодавчими зборами [7, с. 89]. Врешті, Наполеону Бонапарту вдалося реалізувати цей амбітний проєкт.

Конкордат складався із Преамбули та 17 статей, доповненням до нього стали Органічні статті, які вирішували практичні питання. Основним спадком революціонерів було те, що Папа Пій VII (1800—1823) визнав, що католицизм перестав бути державною релігією у Франції, перетворившись на релігію більшості. Згідно зі статтями 4—6 єпископів призначав перший консул, вони складали йому присягу на вірність. За 10 статтею єпископи могли призначати священників лише з числа осіб, на яких погоджувався уряд. Оскільки майно церкви залишалося націоналізованим, уряд зобов'язувався виплачувати заробітну плату єпископам і кюре, єпархії та парафії яких будуть охоплені новим поділом [10, с. 272]. З 1802 р. заробітну плату почали отримувати кюре, 1807 р. диякони, 1816 р. — вікарії [7, с. 94]. Отже, Конкордат скасував режим відокремлення Церкви та Держави. Чинність цього документа зберігалася у Франції до 1905 р., тобто прийняття Закону від 9 грудня 1905 р.

В «Органічних статтях», які доповнювали текст Конкордату, можна знайти цікаві пасажі, які засвідчують, що Франція у період Консульства продовжувала боротися проти комунітаризму та загрози зовнішніх впливів. Наприклад, стаття 3 передбачала, що *«декрети іноземних синодів, навіть вселенських соборів, не можуть бути оголошені у Франції до перевірки урядом їх змісту та відповідності законам»* [10, с. 273]. Тобто чітко усувалися будь-які іноземні впливи, а церковна ієрархія ставилася під урядовий контроль: *«жоден національний, митрополійний чи єпархіальний собор, жодні збори не можуть відбуватися без згоди уряду на їх проведення»* [10, с. 273].

2 грудня 1804 р. Пій VII очолив у Соборі Паризької Богоматері церемонію коронування Наполеона. Стаття 53 Конституції 28 флореаля XII року Республіки (18 травня 1804 р.) містила надзвичайно інформативний, у контексті нашого дослідження, текст присяги майбутнього імператора: *«Присягаюся підтримувати територіальну цілісність Республіки, поважати і заставити поважати закони Конкордату та свободи культів; поважати і заставити поважати рівність прав, політичну та громадянську свободу, незворотність продажу національного майна; не піднімати жодних мит, не вводити податків, окрім як за законом;*

підтримувати Почесний легіон; правити в інтересах щастя та слави французького народу» [19]. Як бачимо, питання релігійної політики, боротьби проти комунітаризму та захисту громадянських свобод були центральними у присязі імператора. Наполеон I (1804—1814, 1815) підтвердив чинність Конкордату доби Консульства. Схожим чином регламентувалися й інші традиційні релігії. Так у 1807 р. було скликано Великий синаedrion для опрацювання законодавства щодо євреїв [9, с. 406]. З метою регламентації релігійної політики 1804 р. було створене окреме Міністерство культів, яке проіснувало з перервою (1814—1824) до січня 1912 р. К. Лянглау відзначає вміння Наполеона оточити себе людьми, які провадили виважену релігійну політику без ексцесів, характерних для попередніх періодів [7, с. 91]. У 1806 р. імператор скасував революційний календар, запроваджений 1793 р. якобінцями.

1814 рік ознаменувався реставрацією на французькому престолі династії Бурбонів в особі короля Людовіка XVIII (1814—1824), який 4 червня дарував народу Конституційну хартію. Преамбула цього основного закону розпочинається так: «Божественне провидіння, яке нас повернуло в нашу державу після довгої відсутності, покладає на нас великі зобов'язання» [19]. Статті 5—6 гарантували рівний захист для усіх релігій, але католицизм формально отримував статус державної релігії. Також Хартією гарантувалося державне фінансування християнських культів. Фінансово залежна від держави, Церква залишалася у її підпорядкуванні. Також важливо підкреслити, що Конкордат зберігав свою чинність, попри падіння режиму Наполеона Бонапарта. Загалом Людовік XVIII не надто переобтяжував себе питаннями релігійної політики, до його смерті не призначався окремий міністр культу. Король постулював себе як толерантного правителя, 1818 р. підтверджено, що громадян не можна змушувати прикрашати будинки на католицькі свята [20]. Тобто, де-факто Людовік XVIII розпочав секуляризацію громадського простору. Його молодший брат, що зійшов на престол під іменем Карла X (1824—1830) і отримав прізвисько «король-єпископ», одразу зацікавився релігійною політикою. Вже 1824 р. було призначено міністра культів, яким став Деніс Фрасіну (1824—1828), а 1825 р. прийнято резонансний закон проти святотатства, який

передбачав жорстокі покарання за антирелігійний вандалізм [20].

Непоміrkована політика Карла X призвела до Революції «трьох славетних днів», у результаті якої було встановлено режим Липневої монархії (1830—1848). Клод Лянглау звертає увагу на те, що ця Революція більше зачепила символи, аніж людей. Зокрема, хрести було перенесено всередину храмів. Міський простір набував все більш світського характеру, влада прагнула відокремити релігійні символи від політичних [7, с. 101]. З Преамбули Конституційної хартії від 14 серпня 1830 р. зник пасаж про Божественне провидіння, а з тексту — згадка про державний статус католицизму [21]. Але й далі підтверджувалася рівноправність усіх релігій і державне фінансування християнських деномінацій.

Лютнева революція 1848 р. призвела до проголошення у Франції Другої республіки (1848—1852), але принципових змін у контексті релігійної політики не принесла. Духовенство вирішило діяти на випередження і благословляло нову республіку та запозичені нею з революційних традицій Франції «дерева свободи» [7, с. 101]. Такий підхід був взаємовигідний: духовенство убезпечувало себе від ймовірних репресій, демонструючи, що немає жодних загроз комунітаризму, а нова влада через підтримку кліру отримувала кредит довіри населення. Преамбула Конституції 1848 р. розпочинається словами: «У присутності Бога та від імені Французького народу, Національні збори проголошують» [22]. Стаття 7 гарантувала, що кожен зможе вільно сповідувати свою релігію й отримати від держави рівний захист для відправлення свого культу. Важливо також відзначити, що фінансова підтримка держави відтоді з християнських конфесій поширювалася на всі визнані державою культу. Цікавою є й присяга Президента, наведена у статті 48: «У присутності Бога та перед Французьким народом, репрезентованим Національними зборами, присягаю залишатися вірним демократичній Республіці, єдиній і неподільній, виконувати усі обов'язки, які на мене покладає Конституція» [22]. Попри те, що Конкордат 1801 р. не згаданий, він зберігав чинність.

Уряди Другої імперії (1852—1870) та Третьої республіки (1870—1940) до 1880-х рр. суттєвих змін до релігійної політики не внесли. Тому консти-

туційні акти 1852 та 1875 рр. не містили згадок про релігію [23; 24]. Але поступово скорочувалося фінансування міністерства культів: за часів Реставрації на нього виділяли 4%, Другої імперії — 3%, на початку Третньої республіки — 2% [7, с. 94]. Попри це, станом на 1900 р. $\frac{3}{4}$ католицьких місіонерів у світі були французами [8, с. 221]. У 1881 р. з ініціативи міністра освіти Жюльа Феррі у Республіці було запроваджено обов'язкову безкоштовну та світську початкову освіту. Не випадково відновлення режиму відокремлення Церкви та Держави розпочали саме зі сфери початкової освіти, адже ця ланка формувала майбутніх свідомих громадян Республіки, яких треба було захистити від загрози комунітаризму. А закон від 9 грудня 1905 р. про відокремлення Церкви та Держави стане завершальним актом цього тривалого процесу.

Висновки. Ідеї Вольтера (засудження фанатизму та межі толерантності) та Ж.-Ж. Руссо (диктат свободи й необхідність витворення очищеної громадянської релігії) вплинули на релігійну політику доби Революції. Спочатку революціонери намагалися «нормувати» традиційні релігії (націоналізація церковного майна, запровадження світських присяг, примусові шлюби духовенства), згодом якобінці зробили спробу створити нову досконалу релігію (культ Розуму, культ Верховної істоти). Несприйняття більшістю французів нової релігії привело до того, що вже термідоріанці повернулися до політики «нормування» християнства. У 1795—1801 рр. де-факто діяв режим відокремлення Церкви та Держави, оскільки ні центральна, ні місцева влада культів не фінансувала. Конкордат 1801 р. і Органічні статті до нього повернули фінансування Католицькій церкві, але поставили її під контроль держави та повністю вивели з-під зовнішніх впливів. Впродовж XIX ст. традиційні релігії у Франції поступово набували вигляду т. зв. громадянських культів. У конституційних актах відзначалася необхідність узгоджувати релігійну практику із нормами громадянського законодавства, а публічний простір все більше набував світського характеру та позбувався релігійних атрибутів. Боротьба проти закритих груп (де-факто проти комунітаризму) у подальшому вилилася у політику лаїцизму у релігійній площині й асиміляції в імміграційній.

1. *Le communautarisme*. URL: <https://dictionnaire.lerobert.com/definition/communautarisme>

2. Dume F. *Communautarisme, une catégorie mutante. Communautarisme?* Sous la dir. de M. Marwan, J. Talpin. Paris: PUF, 2018. URL: https://lavedesidees.fr/IMG/pdf/20180925_communautarismedhume.pdf.
3. *Autour du communautarisme. Les Cahiers du CEVIPOF*. 2005. № 43. 275 p.
4. Mostfa A. *Communauté et communautarisme. Parcours terminologique et destins historiques. Faire communauté à distance du communautarisme*. Lyon: Chronique sociale, 2017. P. 18—26.
5. Сипко Б. Політика інституціоналізації лаїцизму у Французькій Республіці на початку XXI ст. *ЕМІНАК: науковий щоквартальник*. 2022. № 1 (37). С. 120—134. DOI: 10.33782/eminak2022.1(37).576.
6. Aulard A. *Le culte de la Raison et de l'Être suprême (1793—1794)*. Paris: Félix Alcan Éditeur, 1892. 376 p.
7. Лянгула К. Політика і релігія у Франції XIX століття. *Наукові записки Українського католицького університету. Серія Історія*. 2010. Вип. 1. Число II. С. 85—114.
8. Бутрі Ф. Дехристиянізація доби Французької Революції та рехристиянізація Франції у XIX столітті. *Дух і Літера*. 2004. № 13—14. С. 213—226.
9. *Le livre noir de la Révolution Française. Sous la dir. de R. Escande*. Paris: Les Éditions du CERF, 2008. 882 p.
10. *Практикум з курсу «Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу»*. Для студентів історичного факультету. Частина перша. Зоя Баран. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2023. 296 с.
11. Voltaire. *Traité sur la tolérance. Bibliothèque électronique du Québec*. Vol. 1315. 238 p.
12. Руссо Ж.-Ж. *Про суспільну угоду, або принципи політичного права*. Пер. з франц. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.
13. *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789>.
14. *Constitution de 1791*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1791>.
15. *Constitution du 24 juin 1793*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-24-juin-1793>.
16. *Constitution du 5 Fructidor An III*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-5-fructidor-an-iii>.
17. *Constitution du 22 Frimaire An VIII*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-22-frimaire-an-viii>.
18. *Constitution du 16 thermidor An X*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-16-thermidor-an-x>.
19. *Charte constitutionnelle du 4 juin 1814*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitu>

- tions-dans-l-histoire/charte-constitutionnelle-du-4-juin-1814.
20. Triomphe P. Repenser les limites du politique et du religieux sous la Restauration. L'apport des polémiques engendrées par les conversions religieuses. *Cahiers d'études du religieux. Recherches interdisciplinaires*. 2012. № 10. URL: <http://journals.openedition.org/cerri/1035>; DOI: 10.4000/cerri.1035.
 21. *Charte constitutionnelle du 14 août 1830*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/charte-constitutionnelle-du-14-aout-1830>.
 22. *Constitution de 1848, IIe République*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1848-ii-republique>.
 23. *Constitution de 1852, Second Empire*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1852-second-empire>.
 24. *Constitution de 1875, IIIe République*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1875-iii-republique>.
- ### REFERENCES
- Le communautarisme*. Retrieved from: <https://dictionnaire.le-robert.com/definition/communautarisme> (Last accessed: 02.06.2025) [in French].
- Dhume, F. (2018). Communautarisme, a mutant category. *Communautarisme*.² Paris: PUF. Retrieved from: https://laviedesidees.fr/IMG/pdf/20180925_communautarismedhume.pdf (Last accessed: 02.06.2025) [in French].
- (2005). Around communautarisme. *Les Cahiers du CEVI-POF*, 43 [in French].
- Mostfa, A. (2017). Communaute and communautarisme. Terminological journey and historical destinies. *Building community remotely from the communautarisme* (Pp. 18—26). Lyon: Chronique sociale [in French].
- Sypko, B. (2022). The policy of institutionalization of laicism in French Republic at the beginning of the 21st century. *EMINAK: naukovyi shchokvartalnyk*, 1 (37), 120—134. DOI: 10.33782/eminak2022.1(37).576 [in Ukrainian].
- Aulard, A. (1892). *The Cult of Reason and the Supreme Being (1793—1794)*. Paris: Felix Alcan Editeur [in French].
- Langlois, C. (2010). Policies and Religion in France in XIX century. *Naukovi zapysky Ukrainskoho katolytskoho universytetu. Seriya Istoriia*, 1 (Issue II, pp. 85—114) [in French].
- Boutry, P. (2004). De-Christianization of the French Revolution and the Re-Christianization of France in the 19th Century. *Dukh i Litera*, 13—14, 213—226 [in French].
- Escande, R. (2008). *The Black Book of the French Revolution*. Paris: Les Editions du CERF [in French].
- Baran, Z. (2023). *Workshop on the course «History of Western Europe and North America in the Modern Era»*. For students of the Faculty of History. Part One. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].
- Voltaire. (2024). *Treatise on Tolerance*. Quebec: Bibliotheque electronique du Quebec (Vol. 1315) [in French].
- Rousseau, J.-J. (2001). *On the social contract, or the principles of political law*. Kyiv: Port-Royal [in Ukrainian].
- Declaration of the Rights of Man and of the Citizen of 1789*. Retrieved from: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789> (Last accessed: 03.06.2025) [in French].
- Constitution of 1791*. Retrieved from: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1791> (Last accessed: 03.06.2025) [in French].
- Constitution of June 24, 1793*. Retrieved from: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-24-juin-1793> (Last accessed: 03.06.2025) [in French].
- Constitution of 5 Fructidor Year III*. Retrieved from: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-5-fructidor-an-iii> (Last accessed: 03.06.2025) [in French].
- Constitution of 22 Frimaire Year VIII*. Retrieved from: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-22-frimaire-an-viii> (Last accessed: 03.06.2025) [in French].
- Constitution of 16 Thermidor Year X*. Retrieved from: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-16-thermidor-an-x> (Last accessed: 03.06.2025) [in French].
- Constitutional Charter of June 4, 1814*. Retrieved from: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/charte-constitutionnelle-du-4-juin-1814> (Last accessed: 03.06.2025) [in French].
- Triomphe, P. (2012). Rethinking the Limits of Politics and Religion during the Restoration: The Contribution of the Controversies Generated by Religious Conversions. *Cahiers d'études du religieux. Recherches interdisciplinaires*, 10. Retrieved from: <http://journals.openedition.org/cerri/1035>; DOI: 10.4000/cerri.1035 (Last accessed: 03.06.2025) [in French].
- Constitutional Charter of August 14, 1830*. Retrieved from: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/charte-constitutionnelle-du-14-aout-1830> (Last accessed: 03.06.2025) [in French].
- Constitution of 1848, Second Republic*. Retrieved from: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1848-ii-republique> (Last accessed: 03.06.2025) [in French].
- Constitution of 1852, Second Empire*. Retrieved from: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1852-second-empire> (Last accessed: 03.06.2025) [in French].
- Constitution of 1875, Third Republic*. Retrieved from: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1875-iii-republique> (Last accessed: 03.06.2025) [in French].